

NOVÁK ISTVÁN

A szekularizmus hatása az erények 20. századi társadalmi változásaira

Bevezetés

E tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy a Biblia néhány versének a segítségével az erények – elsősorban a hit – 20. századi megközelítését ábrázoljuk.¹ A 20. században lett erős ideológia a teremtés tagadása, ebből következően a hitnélküliség állapota, majd az Istenbe vetett hit helyett az ember istenítése. A jó mint olyan elvesztette hatalmát, az emberiség sok esetben tévútra jutott az erény (hit) nélküli társadalomban. A krisztusi szeretetet újra megtalálása segíthet helyreállítani az erények rendjét.

1. Az Isten ugyanis a világ teremtője (Iz 40, 28.). A 20. század ezt már nem állítja.
2. A hit arról is szól, hogy Isten a történelem ura (Iz 41, 1-7.). A 20. században az ember akarja önző módon vezetni a történelmet.
3. Pál apostol szerint az Istenben való hit nélkülözhetetlen (Zsid 11, 6.). A 20. században már nem ezt, hanem az emberbe vetett hit nélkülözhetetlenségét hangsúlyozzák.
4. Jézus személyesen is felszólítja követőit, hogy higgyenek benne, legalább a cselekedetekért tegyék ezt (Jn 14, 11.). A 20. században a hit erénye már nem a „jó” cselekedetekhez, hanem a hatalomhoz kötődik.
5. Az Újszövetség kiemeli, hogy hit nélkül eltévedünk, és rossz úton járunk (1Jn 5, 20.). A 20. század ennek megvalósulásáról szól.
6. Azonban nekünk, erényes keresztényeknek a Szentírás alapján mégis esélyünk van a tökéletes boldogságra, hiszen ha a hitet megtartjuk, nem veszhetünk el (Jn 3, 16.).

¹ A tanulmányhoz a következő kiadást használtam: Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás, SZIT, Budapest 2023.

Isten minden teremtmény mértéke

A szekularizmus nemcsak arról szól, hogy a vallást és az államot válasszuk szét, hanem arról is, hogy a vallás hitbeli tanítását mindenképpen helyezzük az élet perifériájára, az erkölcsi értékek és az erények közül pedig alakítsunk ki egy új listát. Itt már nem érték a keresztény igazságosság, nem érték a mértékletesség, legfeljebb egészségügyi vagy szépművészeti okokból, itt egyetlen érték van, a fogyasztó ember, aki már más szempontból látja a világot. Ehhez az Istent és a hitet el kell tenni láb alól, és nem lehet hagyni, hogy ez érték legyen.

A vallásszabadság is ehhez a gondolathoz csatlakozott. Hiszen miközben a szekularizált világ meghirdette a vallásszabadság útját, ezzel együtt egyértelművé tette, hogy azt nemcsak a vallások iránti tiszteletből teszi, hanem sokkal inkább a vallással ellentétes eszmék és erények propagálására is.

A katolikus egyház vallásszabadsága

A II. Vatikáni Zsinat új utat nyitott a vallások közötti párbeszéd területén, és egyrészt az ökumenizmus, másrészt a dialógus kérdését következetesen képviselte. Mindezt egyrészt az egyházban, másrészt az egyházon kívül, részben a teológia segítségével, és részben az intézményi háttér kiépítésével tette meg. Az egyház a zsinat szellemében megmutatta, hogy mit értünk a vallásszabadság fogalmán.

Ez merőben eltér a liberális, illetve egyéb ideológiák által sokszor megfogalmazott vallásszabadság fogalmától, ahol egyszerűen az egyház politikai hatalmának háttérbe szorítását értették, illetve érték rajta.² A vallásszabadság teológiaiul a zsinat szerint a vallási közösségek szabad működésén alapul,³ másrészt a családban játszik szerepet,⁴ harmadrészt meg kell határozni az állam hatalmi szerepét e kérdésben,⁵ és a vallásszabadság korlátait is értelmezni kell.⁶

² Érdemes kitekinteni az európai gyakorlatra a vallásszabadság, valamint az állam és egyház kapcsolata miatt. Európában az egyik modellt Ausztria példáján szemlélhetjük, ahol egyértelmű a szétválasztás, mégis a történelmi példákat is ismervé ez a szétválasztott kapcsolat mégis sok-sok szálon való kötődést jelent. A másik modell példájára Franciaországot hozhatjuk, ahol a nagy francia forradalom után a teljes elválasztás alakult ki. Ez egy teljesen semleges modell. A harmadikra példa Görögország vagy Anglia, ahol egyfajta államegyház működik. Kiténik ez Nagy-Britanniában, ahol az anglikán egyház feje a királynő. Vö. Antalóczy, 2013.

³ Dignitatis humanae, Nyilatkozat a vallásszabadságról (DH 4., idézi Diós, 2007.).

⁴ DH 5.

⁵ DH 6.

⁶ DH 7.

A vallásszabadság esetében ma több feladta van a teológiának, a jognak és a pedagógiának.⁷ A teológia feladata, hogy értékelje és megismerje az egyéb tudományágak szabadságfogalmát, majd képes legyen ezeket analóg módon interpretálni. A jog szerepe kettős: a világi jog az alkotmánytan alapján ma is keresi sajátos nézőpontok szerint azt, hogy meddig lehet szabadsága az egyes vallási közösségeknek, és mennyire lehet az államnak értékítéletet mondani a vallási közösségek felett. A másik feladata az egyházi jognak van, itt ugyanis a kódexünk⁸ utat mutat arra, hogy milyen szabályok alapján működhet egy katolikus intézmény. Ennek viszont az alapját megint csak a teológia adja.

A pedagógia pedig mára egy sajátos tudomány lett. Az információ áradása és az új digitális alapokon álló generációk megjelenése ma számos olyan új kihívást tartogat, amelyre eddig nem figyeltünk kellőképpen oda. A vallásszabadság minden kérdése összefügg ma már a közösségi oldalakon megnyilvánuló véleményekkel, s annak olyan olvasatát adja, amely új kérdéseket vet fel. Ez alapján a vallásos hit is egy olyan erény lett, amely sok esetben kilépett az erények általánosan elismert kategóriái közül, és sokszor az elismerése is kérdéses lett.

Isten írja a történelem útjait⁹

Állítjuk, hogy Isten a történelem ura, ahogy Izajás próféta is megállapítja ezt. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy az iskolák államosítása mint történelmi esemény milyen hatással volt a hit erényére.

A szekularizmus hatása a történelmi erényekre

A magyar egyházi iskolák államosítása 1948. június 16-án történt: „Az országgyűlés 230:63 arányban megszavazta az 1948:XXXIII. törvénycikket a nem állami iskolák fenntartásának átvételéről, vagyontárgyaik állami tulajdonba vételéről. A katolikus egyház részéről ez 3148 intézményt érintett.”¹⁰

⁷ A három terület összekapcsolódása nem is olyan ritka. Koltay (2016) művében a bajor feszületügy vagy éppen a vallási jelképek iskolai használatáról értekeznek. Ezenkívül a vallásnyilvánosság kérdéseivel is foglalkozik.

⁸ Vö. CIC, 1983.

⁹ Vö. Iz 41,1-7.

¹⁰ Vö. A Kalocsai Főegyházmegye kronológiája (1945–1999). Az egyházi iskolák államosítása, százezrek a katolikus rendezvényeken. Letöltés: <https://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/1948-az-egyhazi-iskolak-allamositasa-szazezrek-a-katolikus-rendezvényeken> 2024. május 20. 11:30

Ez az esemény nem önállóan, hanem egy folyamat részeként értelmezhető. Az államosítás a kettéosztott nyugati és keleti világ szembenállásának egyik érdekes része. A nyugati országokban, például Franciaországban már korábban végbement egy sajátos egyházitulajdon-államosítás. A nyugati országokban azonban a 20. századra az egyházak működése és annak világi javakkal való biztosítása egy már lezárult folyamat volt.

Ezzel szemben a magyar, illetve a kelet-európai kommunista időszak államosítása már az ideológiai harc másik színterét jelentették. Megítélésem, hogy sem a korábbi, sem a kommunista államosítás nem szolgálta az egyházak működését, ugyanakkor talán számos olyan helyzettől megmentette, amikor a vagyon miatt támadások érték. Mindez azonban nem teszi jogossá az ingatlanok és ingóságok elvételeit, még akkor sem, ha a hatalmon levők ezt jogszabályokkal bátyázták körül.

Pukánszky és Németh a következőket írják (1994, p. 580.): „A baloldali politikai erők – elvileg – a meglévő pluralista iskolarendszer keretei között is elérhették volna céljukat. Ehhez azonban évekre, évtizedekre lett volna szükség. Ha a meglévő állami iskolarendszert fejlesztik tovább, a modern iskolák kiszoríthatók volna azokat a felekezeti iskolákat, amelyek nem bírják lépést tartani a versenyben. Az állam ugyanis – felügyeleti joga révén – bezárhatja azokat az iskolákat, amelyek nem felelnek meg a megemelkedett követelményeknek. A polgári demokráciák többségében ezt a megoldást alkalmazzák.” Itt is látható, hogy nem az egyházi oktatással szemben megjelenő állami oktatás léte ellen szólt az egyházak szavának felemelése, hanem a jogtalanság és igazságtalanság ellen. Az intézményekben a hit átadása a nevelés lényeges kelléke volt. A szekularizált oktatás már a hit erénye nélkül képzelte el a nevelés.

A már említett neveléstörténeti szakkönyvben az akkori kor gondolkodásáról is olvashatunk: „Jellemző *Ortutay Gyula* kultuszminiszter véleménye (1947 márciusától 1950 februárjáig volt a tárca birtokosa), amelyet már az államosítás után hangoztatott egy beszédében: »[...] az iskolaügy *elsőrendű politikai és hatalmi ügy*, az elemi oktatástól kezdve a felsőfokig, mert az elemi fokon is éppen úgy, mint az egyetemen arra tanítják a növendéket nyíltan vagy burkoltan, hogy az államhatalom különböző posztjain, a szellemi, gazdasági, politikai és egyéb irányító posztjain hogyan viselkedjék és vezesse a *hatalom érdekében* az ország népét... Az iskolaügyön keresztül az állami apparátusnak módja van, ha tetszik bármiféle eszmét begyakoroltatni, beidegeztetni.«” (Ortutay, 1949, p. 291–292., idézi Pukánszky és Németh 1994, p. 580–581.)

Ez az idézet egyértelművé teszi, hogy az iskolák államosítása a szekularizmus egy olyan megnyilvánulása, amely nem csupán anyagi javakat államosít, hanem kifejezetten az egyházi gondolkodás ellen tör.

A folyamat eredménye egyértelműen a társadalom átformálásához vezetett. A probléma lényegében abban a gondolatkörben fogalmazódott meg, hogy aki az egyház mellett áll, az reakciós, akár szélsőjobboldali, aki az egyház ellen van, az baloldali, és a haladás pártján van. Azonban a kérdés nem ilyen egyszerű ma sem, és akkor sem volt az. Az egyházak elvileg minden ember felé nyitottak, ugyanakkor azok az erők, amelyek el akarják nyomni, nyilván nem támogatják sem a létét, sem a működését.

A hit nélküli erény¹¹

A zsidókhöz írt levélből kitűnik, hogy hit nélkül nem lehet Istenhez járulni. Aki erényes életet akar élni, annak először a hit isteni erényét kell megtapasztalni.

A magyar Alaptörvény és a hit erénye

Hazánk Alaptörvénye meglehetősen sajátos körülmények között született. Lényegében egy több mint kétharmados többséggel választást nyert párt alkotta meg, a parlamenti ellenzék és a parlamenten kívüli politikai erők véleményének figyelembevételével. Ettől függetlenül az Alaptörvény jogszerűen született, még akkor is, ha elsősorban a 2010-ben nyertes pártok által vallott szellemiség jelent meg benne. Az Alaptörvény bevezető mondata Kölcsey Ferenc *Himnusz*ának első sorát idézi. Azonban ezzel nemcsak idézi, hanem voksát a teizmus mellett teszi le, ami egyébként nem egyedülálló az európai alkotmányok sorában.¹²

Ezért joggal mondhatjuk, hogy így egyfajta pozitív diszkriminációt hoz létre a teista emberekkel szemben. Ez nem jelenti azt, hogy az ateista vagy különböző magyar állampolgárok másodrendűek lennének, hanem azt, hogy a keresztény-zsidó kultúrkör alapján az európai hagyományoknak megfelelően keletkezett az Alaptörvény. Minden politikai kurzus választ magának ugyanis egy meggyőződést, egy szellemiséget, amely mintegy meghatározza azt a legfőbb törvényt, az alkotmányt, hazánkban az Alaptörvényt, amely valóban alapot készít a további jogalkotáshoz és ezzel együtt az alkotmány fejlődéséhez, változásához. Az Alaptörvény egy fontos mondata így szól: „Elismerjük a ke-

¹¹ Vö. Zsid 11, 6.

¹² Vö. Szilvay, 2011.

reszténység nemzetmegtartó szerepét. Becsüljük országunk különböző vallási hagyományait.”¹³

Érdeemes ezzel a gondolattal foglalkoznunk. Egy, a középkorban csak ritkán megjelenő gondolat az újkorban egy jelentős paradigmaváltozást hozott. Ez a gondolat arról szól, hogy az államnak semlegesnek kell lenni. A liberalizmus felfogása is ezt tükrözi jórészt. Ugyanakkor a híres milánói ediktum szabad vallásgyakorlatot biztosított a keresztényeknek is, majd később a kereszténység államvallás lett Európában.¹⁴ Ennek lerombolása történt a szekularizáció alatt.

Ma is erősen jelen lévő „eszme, ideológia”, még akkor is, ha fokozatosan egy-egy területen, illetve országban veszít jelentőségéből az újkori paradigmaváltás következtében. A hazai és jelenleg hatályos Alaptörvény megfogalmazása a kereszténységet teszi „államvallássá”, ami természetesen csak részben igaz, hiszen a „bevett egyházak” csoportja ettől tágabb még az új törvény alapján is. Mindenképpen láthatjuk azonban, hogy az Alaptörvény „keresztény” fogalma egyfajta politikai ideológia. Ennek alapján fel kell fedeznünk egy alapvető különbséget: az Alaptörvény nem elsősorban vallási fogalomként, hanem eszmei és szellemi elvként tekint a kereszténységre, szemben a keresztény közösségek fogalomfelfogásával, amely nem eszmeként, hanem életformaként definiálja az egész hitet és annak gyakorlati megnyilvánulását.

A hit az erény igazi biztosítéka¹⁵

A keresztény ember a nevelés és növekedés által a tetteiben mutatja meg, hogy a hite erényes életre vezeti őt. Ebben segíthet például az egyházi köznevelés.

¹³ Vö. Alaptörvény (2011): Nemzeti hitvallás.

¹⁴ Arra a kérdésre, hogy tulajdonképpen mikortól államvallás a kereszténység, nehéz egyértelmű választ adni. Egyes szerzők szerint Nagy Theodosius Cunctos Populos rendelete alapján lett államvallás a kereszténység. Sáry tanulmányában (2012. 154.) ezt cáfolja. „Téves tehát az az elterjedt nézet, amely szerint a thesszalonikéi rendelet a pogány vallással szemben a kereszténységet nyilvánította államvallássá. A császár az ediktumában nem a pogányság és a kereszténység, hanem a kereszténységen belül a katolikus és az ariánus irányzat közül választotta ki azt a vallási irányzatot, melyet hivatalosan követni kívánt, s melynek követését a keresztény alattvalói számára kötelezővé tette.”

¹⁵ Vö. Jn 14,11.

A köznevelési intézmények mint az igaz hit megmutatói

Most térjünk ki az egyházi szerepvállalásra és annak hatására a köznevelés terén. A köznevelési intézmények az egyházi élet ma leginkább jelentős területének számítanak. A vallásszabadság először is arra való készséget jelent, hogy a vallási közösségek tanításukat megfelelő módon, helyen és időben elmondhassák; hiszen az a cél, hogy hallható módon jelenjen meg a tanítás. Egyházunk szemszögéből a vallásszabadság ettől sokkal több. Jelenti először is azt a szubsztanciát, hogy a köznevelésben jogunk legyen arra, hogy azokat a diákokat elérjük, akik nyitottak a hit meghallására.

Ez csak úgy történhet meg, ha vannak olyan intézményeink, ahol nincs szükség a visszavonulásra, hanem az adott keretek között egy élő egyház működhet az iskola falai között. Krisztus tanítása egyértelmű: „Tegyétek tanítványommá az összes népeket!”¹⁶ A zsinat optimistán tekintett a jövő felé, amikor azt állította: „Közismert tény, hogy napjainkban az emberek megkívánják, hogy a vallást magánéletükben és nyilvánosan is szabadon megvallhassák, sőt a vallásszabadságot már a legtöbb állam alkotmánya polgári jognak nyilvánítja, s nemzetközi okmányok ünnepélyesen elismerik.”¹⁷ A zsinati atyák örömmel tekintettek e jelenségre. Ugyanakkor mára látjuk, hogy a vallásszabadság „divatja” sok esetben pont a keresztény felekezeteket mintha kihagyná a pozitív szemléletből. A köznevelés ugyanakkor egy olyan terület, ahol előtérbe kerül Krisztus egyháza és a hit megélésének lehetősége. Ezt a jogot a hazai jogszabályok is garantálják, de ettől is fontosabb, hogy egyházunknak olyan távlatai nyíltak a katolikus intézmények által, hogy a hallásból eredő hitet itt valóban meghallhatja mindenki.

Az örök élet reménye¹⁸

Bár a semlegesség elvét sokan vallják hazánkban és Európában egyaránt, a teológusok egyre inkább rádöbbennek a mai nyugati multikulturalizmus, globalizáció és vallási „túlkínálat” miatt, hogy új lényegi elemekkel kell kiegészíteni a vallásszabadság elvét, hiszen enélkül elveszhet a hit és a többi erény is. A manapság megjelenő „multireligionizmus” miatt például Ausztriában komoly kérdésként jelenik meg, hogy a vallások, ezen belül is az iszlám hozzátartozik-e

¹⁶ Vö. Mt 28,19.

¹⁷ Vö. DH 15.

¹⁸ Vö. 1 Jn 5,20.

a mindennapokhoz. E kérdésre választ adva egyébként a vallásszabadság kérdését is érinti feleletünk.¹⁹

A szekularizált világ a vallásszabadság alatt a szétválasztást értette és érti. A teológia világa a legtöbb és legjelentősebb vallások szerint azonban arra utal, hogy a vallásszabadságnak nem az az értelme, hogy szabadon távol lehetek a vallástól, hanem hogy az értelemszerűen összetartozik a mindennapi élettel. Ha másért nem, manapság az iszlám jelenléte és kitartása újra előhívja a vallásszabadság keresztény értelmezését. Amikor a nyugati iskolákban a vallásokról beszélnek, akkor egyre erősebben szólnak az iszlám miatt a vallás jelenlétéről. A németországi iskolákban már külön képzés és külön teológiai ismeret átadása szükséges az iszlámizmus miatt.²⁰

Ennek tükörképe lehet a hazai teológia új szempontjainak a kidolgozása. Egyrészt a hitoktatás nem elégedhet meg a saját hitigazságunk megtanításával, sőt ez a minimumszintet sem jelenti. Az egyházak mindemellett azonban keresik a kapcsolatot a szekularizált világban mindazokkal, akik nem ellenséggé, hanem megismerhető barátként tekintenek rájuk. A vallásszabadság a toleranciát és a másik megismerésére tett kísérletet is jelenti, de ez csak akkor eredményes, ha nem a saját hit, illetve vallás elhagyására biztat.²¹

Sokszor megkísért a gondolat, hogy a vallás magánügy. Azonban tudjuk, hogy a keresztény egyházak felfogása szerint ez egy olyan közügy, amely a mindennapi életben erősen befolyásolja az életformákat és a szemléletet. Winfried Kretschmann politikus 2013-ban tartott előadásában a privát szférához tartozónak mondta a vallásosságot, ugyanakkor azt elismerte, hogy a vallásosság aktív gyakorlatot feltételez, és aktív megélését jelenti a hitnek.²²

¹⁹ Vö. Nowak és Kocina, 2018.

²⁰ Vö. Bruckermann és Jung, 2017.

²¹ Érdekes tanulmányt olvashatunk a Frielingsdorf (1996. 139–149.) szerkesztésében megjelent kötetben. Az egyik tanulmány a barátságot hozza példának a személyes hit kibontakozásával kapcsolatban. Állíthatjuk, hogy a barátságnak a vallásszabadság kérdésében is nagy szerep jut, katolikus iskoláink ennek is lehetőséget biztosíthatnak, akár az ökumenizmus alapján, akár a dialógusra való képesség szerint.

²² Vö. Kretschmann, 2012.

Az erényes élet a szeretetben objektiválódik²³

A 21. század feladata a hit megtartása és visszaszerzése. Amit a szekularizmus lerombolt, azt újjá kell építeni. A vallásszabadság, az ökumenizmus és a pluralizmus mára elfogadott gondolatok. A kereszténység azonban nem rendelhető csupán ebbe a dimenzióba.

Hisszük, és újra hinnünk kell, hogy az egyedüli Istent különböző módokon lehet imádni. Jézus tanítása azonban megmutatta azt az utat, amelyen járnunk kell. Másokkal együtt járjuk ezt az utat. Ez azonban nem azt jelenti, hogy fel kell adnunk elképzeléseinket, hanem azt, hogy – erényes étellel – másokat is meghívunk a keresztény közösségbe.

A szekularizmus elfelejtette a legfontosabb emberi értéket, a szeretetet, amikor azt a hittel együtt a magánszférába szorította. Az Isten azonban ennek ellenére ma is megszólít és felszólít a hit, remény és szeretet megélésére, hogy általa újra erényes keresztények legyünk.

„Mert úgy szerette Isten a világot, hogy egyszülött Fiát adta oda, hogy aki hisz benne, az el ne vesszen, hanem örökké éljen.” (Jn 3, 16)

Irodalom

A Kalocsai Főegyházmegye kronológiája (1945–1999). Az egyházi iskolák államosítása, százvezek a katolikus rendezvényeken. Letöltés: <https://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/1948-az-egyhazi-iskolak-allamositasa-szazezrek-a-katolikus-rendezvényeken> 2024. május 20. 11:30. Antalóczy Péter (2013): A vallási közösségek jogállására vonatkozó európai és magyar szabályozás összehasonlító elemzése. *Jog, állam, politika*, 5. 5. p. 19–44. Letöltés: <http://dfk-online.sze.hu/images/J%C3%81P/2013/3/antal%C3%B3czy.pdf> 2024. május 29. 14:30.

Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás, SZIT, Budapest 2023.

Bruckermann, J. E., & Jung, K., (2017): *Islamizmus in der Schule, Handlungsoptionen für Pädagoginnen und Pädagogen*, Vanddenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

²³ Vö. Jn 3, 16.

Codex Iuris Canonici auctoritate Ionnis Pauli PP. II promulgatus, (25 Ianuarii 1983) in AAS 75 (1983-II) magyarul: Az egyházi törvénykönyv. A Codex Iuris Canonici hivatalos latin szövege magyar fordítással és magyarázattal, (szerkesztette, fordította és a magyarázatokat írta: Erdő Péter), SZIT, Budapest 1985.

Dignitatis humanae, Nyilatkozat a vallásszabadságról.

Diós I. (2007): *A II. Vatikáni Zsinat tanítása*. Szent István Társulat, Budapest.

Frielengsdorf, K. (szerk.) (1996): *Entfaltung der Persönlichkeit im Glauben*. Grünewald, Mainz. <http://www.magyarKurir.hu/hirek/isten-es-egy-haz-az-europai-alkotmanyokban/> 2024. május 13. 10:30.

Koltay A. (2016): *A vallások, az állam és a szólás szabadsága*. Századvég, Budapest.

Kretschmann, W. (2012): *Aktive Religionsfreiheit*. Letöltés: <https://www.herder.de/cig/zeitgeschehen/2013/01-06-2013/privatsache-religion-aktive-religionsfreiheit/> 2024. május 10. 11:30.

Magyarország Alaptörvénye 2011. április 25.

Nowak, R., & Kocina, E., (2018): *Gehörte der Islam zu Österreich?* Molden, Wien. *Ó- és Újszövetségi Szentírás*. (2012) Szent István Társulat, Budapest.

Ortutay Gy. (1949): *Művelődés és politika*. Hungária, Budapest.

Pukánszky B. & Németh A. (1994): *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest 1996.

Sáry P. (2012): *Nagy Theodosius „Cunctos Populos” kezdetű rendeletének elemzése*. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Juridica et Politica, Tomus 30. 1. sz. 147–160. Letöltés: http://www.matarka.hu/koz/ISSN_0866-6032/tomus_30_1_2012/ISSN_0866-6032_tomus_30_1_2012_147-160.pdf 2024. május 10. 11:50.

Szilvay G. (2011): *Isten és az egyház az európai alkotmányokban*. Letöltés: <http://www.magyarKurir.hu/hirek/isten-es-egy-haz-az-europai-alkotmanyokban/> 2024. március 12. 15:10.